

YUKARI MEZOPOTAMYA TARİHİ COĞRAFYASI

Zülfikar ÖZMEN¹

Geliş: 19.10.2022 / Kabul: 21.12.2022

Öz

Bu çalışmada “Yukarı Mezopotamya Tarihi Coğrafyası” üzerinde durulacaktır. Mezopotamya isminin tarihi anlamı, coğrafyasının önemi ve bölge üzerindeki etkileri ele alınacaktır. Fırat nehri üzerinde bulunan Hit şehri ve Dicle üzerindeki Samarra şehri arasındaki üst kısım Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılmıştır. Bir dağ eteği bölgesi olan Yukarı Mezopotamya, ekolojik farklılıkların az olduğu bir kuru tarım bölgesidir. Etrafı kuru tarımın yapıldığı yarı kurak yaylalarla çevrilidir. Amacımız, günümüz yazılı kanunlar, matematik, tıp, fal, büyü gibi faaliyetlerin başlangıç yeri olan bu coğrafyayı tüm yönleriyle ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Mezopotamya, Dicle, Fırat, Tarım, Ticaret.

UPPER MESOPOTAMIAN HISTORICAL GEOGRAPHY

Abstract

In this study, the "Historical Geography of Upper Mesopotamia" will be emphasized. The historical meaning of the name Mesopotamia, the importance of its geography and the effects on the region will be discussed. The upper part between the city of Hit on the Euphrates and the city of Samarra on the Tigris is called Upper Mesopotamia. Upper Mesopotamia, which is a mountain foothill region is a dry farming region with few ecological differences. It is surrounded by semi-arid plateaus where dry farming is carried out. Our aim is to reveal all aspects of this geography, which is the starting point of today's activities such as written laws, mathematics, medicine, fortune telling and magic.

Keywords: Mesopotamia, Tigris, Euphrates, Agriculture, Trade.

Giriş

"Mezopotamya" terimi, Fırat ve Dicle "nehirleri arasındaki" bölgeyi bir bütün olarak gören bir Yunan kavramdır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde coğrafyanın sınırları Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki alan olarak belirtilmiş olan Mezopotamya’da, insanların ve malların hareketi için Fırat ve Dicle nehirleri ve kolları hayati bir öneme sahip olmuştur. Her iki nehir de Orta Anadolu'nun (modern Türkiye) dağlık bölgelerinden kaynaklanırken, Dicle'nin ana kollarının kaynakları, modern Irak ve İran arasındaki sınır bölgesindeki Zagros Dağları'nda yer almaktadır. Sümerlere ait yazıtların ortaya çıkarılması ve okunmaya başlanmasıyla Mezopotamya uygarlığı üzerine yapılan araştırmalar hız kazanmıştır. Yukarı ve Aşağı Mezopotamya havzası olarak ikiye ayrılan Mezopotamya coğrafyasının her iki havzanın doğal koşulları oldukça farklıdır. Aşağı Mezopotamya'nın toprakları alüvyondan oluşmaktadır ve oldukça verimlidir. Aşağı Mezopotamya'nın toprakları ise yaşanan kuraklık ve nehirlerin taşma durumundan dolayı olumsuz etkilenmiştir.

Paleolitik Çağ'dan itibaren insanların yaşamış olduğuna dair izlere rastlanılmış olan Mezopotamya, Mu'dandan ve Atlantis'ten göçlerin oluşturduğu kolonilerin oluşturmuş oldukları kültür odaklarından bir tanesidir. Dicle ve Fırat nehirlerinin Mezopotamya'ya can damarı olması kent yaşamının gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu verimli topraklara Erken Sümer Hanedanları tarafından birçok kent kurulmuştur. Mezopotamya'ya, Sami toplumlarının gelmiş olması Babil ve Akkad Krallığı'nın gelişmesine olanak tanımıştır. Mezopotamya'nın sahip olduğu muazzam kültür ve medeniyetin etkisi Asur Ticaret Kolonileri döneminde Anadolu'ya girmeye başlamıştır. Bu coğrafya için Fırat ve Dicle nehirleri, tarımın yapılması için hayati bir önem taşımış ve taşıdıkları alüvyonlarla yeni tarım alanlarını oluşturmuştur. Bu durum sosyo-ekonomik yaşam ve geleneklerde farklılıkların oluşmasında rol oynamıştır.

¹ Doktora Öğrencisi, Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eskiçağ Tarihi, ozmenzulfikar@outlook.com, ORCID: 0000-0002-0101-1989.

“Yukarı Mezopotamya Tarihi Coğrafyası” başlığı altında batı uygarlığının beşiği ve yazının icat edildiği Mezopotamya coğrafyası genel hatlarıyla araştırma konusu olarak ele alınmış, var olan kaynaklar ve araştırmalar incelenmiştir. Ayrıca, günümüz medeniyetin temellerinin atıldığı Mezopotamya coğrafyasının Anadolu üzerinde olan eksi ve artıları ele alınarak ve araştırmaya farklı bir perspektif kazandırılmaya çalışılmıştır.

Yukarı Mezopotamya Tarihi Coğrafyası

İsim olarak Mezopotamya, eski Yunan tarihçileri ve seyyahları tarafından ilk olarak Polybius, Strabon gibi klasik yazarlar tarafından Geç Hellenistik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’yı anlatmak için kullanılmıştır. “Mesos” ve “potamos” sözcüklerinin birleşimi ve Yunanların yer isimlerinin sonlarına eklemiş oldukları “ia” ekinden oluşan Mezopotamya Yunanca bir adlandırmadan gelmektedir. “Mesos” kelimesi ortasında veya arasında, “potamos” kelimesi ise nehir anlamına gelmektedir. Sonuna eklenen “ia” eki ise, Yunanların yer isimlerinde kullanmış oldukları bir ekten ibarettir (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Grekçe, iki nehir arasındaki toprak parçasını ifade eden Mezopotamya coğrafyası, Dicle ve Fırat havzasını kapsamaktadır. Mezopotamya coğrafyası aynı zamanda devletlerin beşiği olarak bilinmektedir (V. Diakov, 2014, s. 82-83). Genel hatlarıyla, bugünün Irak devletini kapsayan Mezopotamya, coğrafi terim olarak ilk defa Ksenefon’un (Xnephon) Anabasis adlı Antik Çağ’ın en önemli kaynaklarından olan kitapta geçmektedir. Anabasis’te, Mezopotamya ismi Fırat’ın doğusunda yer alan Kuzeydoğu Suriye topraklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Iraklı Araplar ise Bilād al-Rāfidayn (nehirler ülkesi), Suriyeli Aramiler’in ise Beth Nahrain (nehirler evi) olarak tanımlamıştır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde coğrafyanın sınırları Fırat ve Dicle Nehirleri arasındaki alan olarak belirtilmiştir (Tekin H. , 2015, s. 89-107). İlk insanın ortaya çıktığı yer olarak ifade edilen Mu'dandan ve Atlantis'ten göçlerin oluşturduğu koloniler dünyada çeşitli kültür odakları oluşturmuşlardır. Bu kültürlerin bir tanesi de Mezopotamya’dır. Güney Mezopotamya'nın ilk adı Sümer’dir (Sitchin, 2001, s. 6-192). Mezopotamya’da Paleolitik Çağ’dan itibaren insanların yaşamış olduğuna dair izlere rastlanılmıştır (Nissen, 2004, s. 20). Mezopotamya’da insanlara ait ilk izler Shanidar mağarasından gelmektedir. Paleolitik Çağ’da, Mezopotamya coğrafyasında günümüze yakın bir iklim yaşandığı düşünülmektedir. İnsanlık tarihi açısından, Mezopotamya Kalkolitik Çağı, yerel Mezolitik Çağ ile birlikte, uygar dünyanın bugüne kadar çektiği büyük yeniliklere katkıda bulunacak bir toplumun önemli ve biçimlendirici dönemleri arasında yer almıştır (Charvát, 2002, s. 4-117).

Sümerlere ait yazıtların ortaya çıkarılması ve okunmasıyla Mezopotamya uygarlığının araştırılması derinleşmiştir (Sever, 1993, s. 11-38). Antik yazarlar, Mezopotamya ismini, Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan, günümüzde Irak topraklarının bir kısmını ifade etmek için kullanmıştır. İlk başlarda bölge farklı isimlerle anılmıştır. Güney bölümü önce Sümer sonrasında Babil kentinden dolayı Babilonya, kuzeyi ise Assur ülkesi olarak anılmıştır. Strabon (M.Ö. 1.-M.S. 1. yüzyıl) Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bu alanın kuzeyini Mezopotamya, güneyini Babil olarak adlandırmıştır. Yunanlılar ise Tevrat’ı dillerine çevirirken Mezopotamya’yı İbrahim Peygamberin yaşadığı yer olan Harran civarını düşünmüşlerdir. Plinius ise M.S. 1. yüzyılda bu tanımın sınırlarını günümüz Irak ülkesinin sınırlarına denk gelecek şekilde genişletmiştir. Mezopotamya ismiyle ifade edilmek istenen sınırlar zamanla bölgede ortaya çıkan kültürlerin yayılmasıyla genişlemiştir (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Mezopotamya coğrafyası olarak adlandırılan bölgeyi kuşatan Dicle ve Fırat nehirleri kaynaklarını Doğu Anadolu’nun dağlarından almaktadır (V. Diakov, 2014, s. 82-83). Fırat Nehri, Dicle nehrine göre daha geniş ve uzundur. Bu nehir, Doğu Anadolu’nun doruklarından Van Gölü’nün kuzeyinde yer alan Ağrı ve Erzurum havzasından doğmaktadır. İki ana kol olan Karasu ve Murat’ın birleşmesinden sonra Torosları aşarak güneye inmektedir. Burada Balih ve Habur ırmakları ile birleşmektedir. Bu ırmaklar Çagar Bazar, Tel Brak, Tel Halaf (Guzana), Arslantaş (Hadatu) ve Harran gibi önemli kentlerin bulunduğu bölgeye hayat vermektedir. Akdeniz kıyılarına 150 kilometre yaklaştıktan sonra Güneydoğuya dönmektedir. Orta Mezopotamya bölgesindeki Sippar yakınlarında Dicle’ye en yakın konumuna gelmektedir. Burada genişleyen yatağına ulaşmaktadır. Daha sonra Fırat nehri 2780 kilometrelik yolunu tamamlayıp Basra Körfezi’ne dökülmektedir. Dicle nehri ise Mezopotamya’nın kuzeyinde yer alan Toros Dağlarındaki Hazar Gölü ve Birklinçay kaynaklarından doğmaktadır. Diyarbakır havzasında Pamukçay, doğuya doğru Batman, Garzan ve Botan çaylarıyla beslenmektedir. Tur Ahdin Dağlarının güneyinde, Assur Krallığı’nın merkezi bölgesinde Büyük ve Küçük Zap ve Adhem ırmakları ile birleşmektedir. Dicle nehri güney uçta Basra Körfezi’ne ulaşmadan birçok küçük kola ayrılmaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri bu

alandı Mezopotamya coğrafyasına hayat vermiştir. Ayrıca bu iki nehir şehir hayatının gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu verimli topraklara Erken Sümer Hanedanları tarafından birçok kent kurulmuştur. Mezopotamya coğrafyasına Sami toplumlarının gelmesinin akabinde Babil ve Akkad Krallığı'nın da gelişmesi için zemin oluşmuştur. Bu bölgede Nehir yatakları sabit değildir. İlk başlarda nehrin vadisinde kurulmuş İsin, Umma Larsa ve Nippur gibi kentler zamanla kilometrelerce nehirlerin uzağında kalmıştır. Fırat ve Dicle nehirleri birleşip sonrasında ağız bölgesi tamamıyla sazlık ve bataklıklarla kaplı olan Basra Körfezi'ne ulaşmaktadır. Fırat ve Dicle nehirleri, hem tarımın yapılması için su kaynağı hem de taşıdıkları alüvyonlarla yeni tarım alanlarını oluşturmuştur. Böylece kerpiç yapımında kullanılan kili de bölgeye bolca getirmiştir (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Mezopotamya'da kil önemli bir yer tutmuştur. Tapınaklar, mahkemeler ve ticarethaneler kâtiplerinin kararları, anlaşmaları, mektupları yazmaları veya fiyatları, ücretleri, bir tarlanın alanını veya bir inşaata gereken tuğla sayısını hesaplamaları için hazırda ıslak kil tabletler bulundurmıştır. Kil gündelik olarak kullanılan araç-gereçlerin üretiminde oldukça önemli bir yer tutmuştur. Ayrıca tuğla yapımında da kullanılmıştır. Bu da beraberinde evlerin, sarayların, tapınakların yapımını getirmiştir (Sitchin, 2001, s. 6-192).

Petrol ürünlerinin değerinin bilinmediği eski zamanlarda, doğal kaynaklar bakımından fakir olan Mezopotamya, yeryüzünde kurulan ilk uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır (Sever, 1993, s. 11-56). Dışarıdan Mezopotamya'ya Dicle ve Fırat nehirleri üzerinden ihtiyaç duyulan maden, taş ve kereste benzeri hammaddeler getirilmiştir. Bakır, Yukarı Dicle yöresindeki Ergani'den, gümüş Toroslardan, kalay doğudan, Afganistan'dan ithal edilmiştir. Saray ve tapınaklarda kullanılan kaliteli ahşap malzemelerden sedir, servi ve ardıç ağaçları Lübnan ya da Amanoslardan Fırat nehri yoluyla getirilmiştir. Zagroslarda bulunan ormanlardan ucuz kereste ihtiyacını karşılanmıştır. Bu yollar Akkad, Hurri, Guti, Amurru, Kassit, Arami ve Mitanni ve gibi göç eden toplumların bölgeye geliş rotasını da belirlemiştir, Mezopotamya gelen ordular da seferlerinde bu yolları kullanmışlardır. Orta ve Güney Mezopotamya'dan Akdeniz kıyılarına ulaşmak için Fırat Vadisi'nin son bölümü kullanılmıştır (Köroğlu, 2006, s. 12-30).

Mezopotamya bölgesi düz ve ovalıktır. Mezopotamya'yı besleyen Dicle ve Fırat Anadolu'nun içlerinden doğar ve Basra körfezine karışırlar. Bu iki nehir bölgeye bazen bereket bazen de yıkım getirmiştir (Sever, 1993, s. 11-56). Mezopotamya, Yukarı ve Aşağı Mezopotamya havzası olarak ikiye ayrılmaktadır. Her iki havzanın doğal koşulları farklıdır. Alüvyondan oluşan Aşağı Mezopotamya'nın toprakları oldukça verimlidir. Lakin bu verimli toprakları tarıma elverişli hale getirmek Mezopotamya'da yaşayan halkların büyük çabasıyla ancak mümkün olmuştur. Aşağı Mezopotamya'nın toprakları sıcak yaz kuraklıkları ve nehirlerin taşmasından kaynaklanan su taşkınlarından olumsuz etkilenmiştir. Dicle ve Fırat nehirlerinin taşması sonucu Temmuz ve Ağustos aylarına kadar topraklar sular altında bırakmıştır (V. Diakov, 2014, s. 82-83). Mezopotamya genel olarak, Zagroslar ve Torosların etekleri ile Suriye Çölü arasında, Fırat ve Dicle'nin beslediği verimli topraklardır. Bu coğrafya, temel yaşam koşulları açısından çeşitli bölgelere ayrılmıştır (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Mezopotamya'da yaz mevsimi uzun, sıcak ve oldukça kuraktır, kışın ise sıcaklık ve kuraklık yerini yağmurlara bırakır (Sever, 1993, s. 11-56). Dağ eteklerinin haricindeki yerler genel olarak çöl özellikleri taşımaktadır. Bu alanda, yaz aylarında gölgede ölçülen sıcaklık 50 dereceye çıkarken, kış mevsiminde ise İran ve Orta Asya'dan gelen hava akımı nedeniyle soğuktur. Mezopotamya coğrafyasına yılın bir ayı hariç diğer aylarda yağmur yağmamaktadır. Güney Mezopotamya'nın nehir alanları hariç diğer yerler çöl ile kaplıdır. Kuzey yönüne gidildikçe bu çöl alanı yerini bozkırlara bırakmaktadır. Dağlara doğru çıkıldıkça yağışlar artmaktadır. Tarım bölgesi olarak Kuzey Mezopotamya, yeterince yağış almaktadır. Zagros etekleri yörede bulunan ilk insanların Paleolitik dönemdeki yaşam alanlarını oluşturmuştur. Yüksek düzlükler ve bereketli vadilerde çam ormanları, meşe ağaçları, arpa, buğday, meyve ve yenilebilen çeşitli bitkiler yetişmiştir. Bu sebeple ilk köy toplulukların ortaya çıkmasını sağlayan ortam olmuştur. Dicle, Büyük Zap, Küçük Zap, Adhem ve Diyala ırmaklarının suladığı alanlar tarım ve hayvancılığa elverişlidir. Kuzey Mezopotamya coğrafyasında nehir yatakları fazla değişkenlik göstermemiştir. Fırat üzerindeki Mari, Dicle üzerindeki Assur, Ninive ve Kalhu gibi kentler uzun tarihleri boyunca konumlarını korumuşlardır. Fırat ve Dicle nehirlerinin birbirlerine en fazla yakın olduğu yer Babil'in kuzeyindeki orta bölge olmuştur. Tarım yapılabilmesi için bu bölgede sulama kanalları ve su bentleri yapılmıştır. Mezopotamya'nın Basra Körfezi ile Babil arasında kalan kısmı, Fırat ve Dicle nehirlerinin yıllarca getirdiği alüvyonlarla dolu, oldukça verimli bir alandır (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Güney Mezopotamya'nın başlıca geleneksel tahıl

ürünleri buğday ve altı sıralı arpadır. Tahıllar, nisan ve mayıs aylarında hasat edilmiştir (Wright H. , 1969, s. 13). İlk Çağ'da Aşağı Mezopotamya bölgesinde yaşayan halkların kurmuş oldukları su taşkınlıklarını önleyen ve kurak zamanlarda su sağlayan bir sistem sayesinde kalabalık bir nüfusu besleyen verimli bir ülke konumunda olmuştur. Yukarı Mezopotamya'da ise iklim ve toprak, Aşağı Mezopotamya bölgesinden farklı olmuştur. Yukarı Mezopotamya havzasında su taşkınlıklarının zararları Aşağı Mezopotamya havzasına göre daha az olmuştur. Bu durum sosyo-ekonomik yaşam ve geleneklerde farklılıkların oluşmasında rol oynamıştır (V. Diakov, 2014, s. 82-83).

Mezopotamya olarak adlandırılan bölge bugün Irak, Suriye ve Türkiye'nin coğrafi sınırları içerisinde bulunmaktadır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Mezopotamya coğrafyasının kuzey sınırı Türkiye'de yer alan Toros sıradağlarına dayanmaktadır (Tekin H. , 2015, s. 89-107). Bugün Mezopotamya adı kuzeyde Toros Dağları, güneyde Basra Körfezi, doğuda Zagros Dağları ve batıda Suriye Çölü ile çevrili bölge için kullanılmaktadır. Mezopotamya ismi coğrafi terim olmanın yanı sıra Akkad, Sümer, Babil ve Assur gibi uygarlıklardan günümüze kadar gelen ortak kültürel bir kimlik olmuştur (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Mezopotamya bir yandan kuzey ve batı kısımlarında aşılması zor coğrafi etmenler ile çevrelenmiş olsa da diğer yandan Arabistan ve İran kıyılarına, Basra Körfezi yoluyla iç kısımlara uzanmaktadır. Ayrıca sıra dağ etekleri ve geçitlerle İran yaylasına, Orta ve Yukarı Fırat vadisiyle de Suriye, Filistin, Anadolu ve Akdeniz'e açıldığı için dış dünyaya açıktır. Bir başka ifadeyle yaklaşık 1.200 km. uzunluğundaki ve 400 km. genişliğindeki Mezopotamya, kuzey ve doğudan Anadolu-İran yüksek yaylalarına, güneybatıdan Arabistan masifi, batıdaki Akdeniz kıyılarından da Filistin ve Lübnan dağları ile ayrılan bir alan olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca Mezopotamya günümüze kadar gelen Sümer, Babil, Akad ve Asur benzeri uygarlıklar için ortak bir kültürel kimliği teşkil etmektedir. Fiziki olarak Mezopotamya coğrafyasını oluşturan Dicle ve Fırat nehirleri Mezopotamya'ya hayat vermektedir. Dicle ve Fırat nehirleri ilk başta birbirlerine yakındır fakat daha sonra birbirlerinden uzaklaşmaktadır. Günümüz Irak ülkesinin coğrafik sınırları içerisinde bir kez daha yakınlaşmaktadır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Mezopotamya'yı üç ayrı parçaya ayırarak incelenmiştir. Bunlar Yukarı, Orta ve Aşağı Mezopotamya'dır. Bazen de Orta, Kuzey ve Güney Mezopotamya olarak sıralanmaktadır. Fırat üzerinde yer alan Hit şehri ve Dicle üzerindeki Samarra şehri arasında ki üst kısmı Yukarı Mezopotamya olarak adlandırılmıştır (Tekin H. , 2015, s. 89-107). Mezopotamya havzası burada başlar ve Aşağı ve Yukarı Mezopotamya coğrafyası olarak ayrılır. Geniş ve düz alüvyonlu bir ova sahip olan Aşağı Mezopotamya'da birbirini tamamlayan üç ekolojik alan vardır. Bunlar çok çeşitli tarımsal ürünün üretildiği sulanmış araziler, hayvanların beslenmesi için kullanılan çöl bozkırları ve kamışların yetiştiği içinde balık ve su kuşlarının bulunduğu bataklık alanlardır. Bu bölgeler tarımsal gelişmenin zenginliğini sağlar ve burada yaşayan sakinlerin geçim kaynağını oluşturmaktadır. Yukarı Mezopotamya ise Aşağı Mezopotamya'nın bu zengin görünümüne karşılık, daha az ekolojik farklılıkların yaşandığı kuru tarım bölgesindedir. Dolayısıyla, bir dağ eteği bölgesi olan Yukarı Mezopotamya, kuru tarımın yapıldığı yarı kurak yaylalar tarafından çevrilidir. Aşağı Mezopotamya ise sulama tarımı yapılan bir alüvyon ovası konumundadır. Fırat ve Dicle nehirlerinin düşük bir eğimde akmaktadır ve bu yüzden nehirler oldukça kıvrılmaktadır. Bunun sonucu olarak fazlaca yan kollara ayrılmaktadır. Bütün kıvrılan nehirler gibi Dicle ve Fırat nehirlerinin yatakları yükselmektedir. Bu yüzden taşan nehirler daimi gölleri ve bataklıkları oluşturmaktadır. Ayrıca Dicle ve Fırat nehirleri bazen akış yönleri değişmektedir. Günümüzde, Şattülarap'ta birleştikten sonra denize dökülen Dicle ve Fırat nehirleri eski zamanlarda Basra Körfezi'ne ayrı ayrı dökülürlerdi. Yukarı Mezopotamya bölgesi, yaklaşık olarak yıllık 200 mm. yağış almaktadır ve kuru tarım ve hayvancılık yapılmaktadır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Güney Mezopotamya ve Mısır'a düşen yıllık yağış miktarı oldukça azdır, bu yüzden tarım faaliyetler için sulama büyük akarsulardan faydalanarak su kanalları aracılığıyla yapılmıştır (Kuhrt, 2010a, s. 8). Yukarı Mezopotamya bölgesinin göze çarpan bir başka özelliği, Geç Tunç Çağı tarzı devletlerden ayrılmış küçük devletlerinin bir başkenti merkez almış olmalarıdır (Kuhrt, 2010b, s. 16). Aşağı Mezopotamya'nın toprakları Yukarı Mezopotamya'nın toparlaklarından daha verimlidir. Tarım yalnızca nehirlerden sağlanan yapay sulama yoluyla yapılmaktadır. Ve ayrıca Nehirlerden taşımacılıkta yararlanılmıştır. Tarıma dayalı yaşam sürdüren kentler nehir kıyılarına konumlanmıştır. Mezopotamya'da taş neredeyse hiç mevcut değildir. Ağaç olarak da neredeyse sadece hurma ağacı yetişmektedir (Tekin M. , Haziran 2014). Mezopotamya'da en zengin ürün kildir. Kilden kerpiç, kap kacak ve yazı tabletleri yapılmıştır (V. Diakov, 2014, s. 82-83). Kil ve tarımsal ürünler yönünden zengin olan Mezopotamya, maden, sert taş ve kaliteli kereste yönünden fakirdir.

Mezopotamya eksik olan maddelerini ticaret yoluyla komşu bölgelerden sağlamıştır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Mezopotamya'ya altın, gümüş, Bakır, taş ve kereste dışardan temin edilmiştir. Sargon yaptığı seferler sonucunda Lübnan'dan kereste ve mermer; Toroslardan gümüşün, Diyarbakır Ergani'den bakırı ele geçirmiştir (Sever, 1993, s. 11-56). Ticaret sayesinde Mezopotamya'da şehirleşme, mimari ve sanat oldukça ilerleme kaydetmiştir. Mezopotamya bölgesi için orada yaşayan halklar genel olarak bir isim vermemiştir. Mezopotamya halkları tarafından bölge Asurya, Sümer, Akad ve Babilonya olarak adlandırılmıştır. Ülkenin güney kısmı Sümer ve Babil şehrinde dolaylı Babilonya, kuzeyi bölgesi ise Asur ülkesi olarak adlandırılmıştır. Strabon (M.Ö. 64-M.S. 21), Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgenin kuzey kısmını Mezopotamya, güneyini ise Babil olarak adlandırmıştır. Yunanlar ise, Mezopotamya'yı Harran civarında bir yer olarak varsaymışlardır. Plinius ise M.S. I. Yüzyılda Mezopotamya tanımını günümüz Irak ülkesinin sınırları kadar getirmiştir. Zaman içerisinde Mezopotamya ismi bölgenin var olan kültürlerin yayılmasıyla gittikçe genişlemiştir. Musul (eski Ninive) bölgesindeki Yukarı Dicle Vadisi'nde, sonra Asur ülkesi olarak bilinen, Babil ülkesinde yaşayanların Subartu olarak adlandırmış olduğu Yukarı Mezopotamya bölgesi bulunmaktadır. Akadlılar M.Ö. 2800'den itibaren Yukarı Mezopotamya'ya istikrarlı bir göç dalgası gerçekleştirmiştir (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Adlarını başkentleri Agade'den alan Akadlar, Sümerlerin Mezopotamya'daki varlıklarına son vermiştir. Akad kralları Güneydoğu Anadolu'ya kadar uzanmış, Kuzey Mezopotamya'yı egemenlikleri altına almıştır (Sever, 1993, s. 11-56).

Yukarı ve Aşağı Mezopotamya olarak iki farklı kültürel ve ekolojik bölgeden oluşan bu alanlar tarihin farklı dönemlerinde ayrı isimlerle ifade edilmiştir. Sümerliler tarafından Aşağı Mezopotamya, M.Ö. III. binyılda kien-gi ve ki-uri olarak adlandırılmıştır. Akadlılar ise, tarihin aynı döneminde Aşağı Mezopotamya'nın aynı bölgelerini Sümer ve Akad olarak adlandırmıştır. Günümüzde Sümerliler olarak bildiğimiz halkın ismi Sümer adından türeyen ve Akadlıların Sümerlerin üzerinde yaşadığı coğrafyaya verilmiştir. Ayrıca Sümerliler kendilerini Sag-giga, yani "karakafalılar" olarak adlandırmıştır. Sümer ve Akad bölgelerini M.Ö. II. Binyılda Babilonya, diğer anlamıyla Babil Ülkesi olarak adlandırılmıştır. Kuzeyi ise, Asur Ülkesi olarak ifade edilmiş ve adlandırılmıştır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122).

Sümer ve Mezopotamya'da halka "Karabaşlar" denilmiştir (Adalı & Görgü, 2017, s. 43). Mezopotamya'nın en eski yerleşenleri Sümerliler değildir. Sümerlilerden önce Mezopotamya'nın güneyinde Proto-Fıratlılar diğer bir başka ifadeyle Ubeyd halkı olarak bilinen halklar yaşamıştır. Mezopotamya bölgesinde erken dönemde Samilerde yaşamamıştır. Sümerlerin bölgenin yerel halkı olduğu veya dışarda göç yoluyla geldiği görüşleri bulunmaktadır (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Mezopotamya coğrafyasını araştıran arkeoloji uzmanlar son zamanlarda "Büyük Mezopotamya" terimini kullanmaya başlamışlardır. Bu ifade, Mezopotamya olarak adlandırılan Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki coğrafyada kültürlerin Mezopotamya dışında yayılmasını ifade etmek için kullanılmıştır (Tekin H. , 2015, s. 89-107). Mezopotamya coğrafyasında ikinci binyılda yaygın olarak konuşulan Sami dil grubuna bağlı olan Akkadca ve çiviyazısı kullanmıştır. Ayrıca Lingua Franca, ortak dil konumunda olmuştur (Kuhrt, 2010a, s. 5). Mezopotamya'da Sami dillerini konuşan halklar çoğunlukla Sümerlerle aynı tanrılara inanmış ve aynı geleneklere bağlı kalmıştır. Sözlü bir gelenek aktarımı var olmuştur (Koçak H. , 2016, s. VI.). M.Ö. 4 binde ilk kentler, Mısır, Suriye ve Mezopotamya'da doğmuştur. Dicle'nin yukarı havzasında bulunan ilk önemli köy olan Çayönü yerleşimi, Yukarı Mezopotamya'da yer almaktadır. Mezopotamya'da ve Mısır'da M.Ö. 3200'lere doğru yazı bulunmuştur. Mezopotamya'da kahverengi, toprak kırmızısı ve sarıya kadar koyulaşabilen krem renginden olan Kabartmalı vazoların (Uruk vazosu) en eski örneklerine denk gelinmiştir. M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına doğru Urartu Krallığının sınırları Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanmıştır. Anadolu, Mezopotamya'ya tüm tarihi boyunca, çok sıkı bağlarla bağlı olmuştur. (Desti, 2013, s. 14-138). Mezopotamya, Anadolu ve Kuzey Suriye arasındaki ilişkiler yerleşik hayat düzeninin başladığı Neolitik Çağ'a uzanmaktadır. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin başlangıç tarihi ile ilgili bilgiler şar tamhari metninden elde edilmiştir. Bu belgede, Eski Akad devrinden itibaren Mezopotamyalıların ticaret yapmak amacıyla Anadolunun içlerine kadar gelmiş olduklarını aşıkârdır(Arslantaş, 2008, s. 11-13). Hititlerden önce küçük beylikler veya krallıkların bulunduğu Anadolu'da merkezi bir devlet olmamıştır. Yalnız yazının bilindiği Anadolu, Mezopotamya'ya göre daha az gelişmiş idi. Yerel beylikler yaptığı ticaret ilişkilerinde Asurca yazısını kullanmıştır. Asur yazısının öğrenilme güçlüğü karşısında, Asurlar tarafından Kaniş'te, bir yazı okulu açılmıştır. Kazılarda ortaya çıkarılan az sayıdaki yazılı metinler, bu okulda faaliyet gösteren öğrenci ve öğretmenlerinin ürünüdür (Sever, 1993, s. 11-56). Mezopotamya'dan Anadolu'ya seferler yapılmıştır.

Bu seferlerin yegâne amacı doğal kaynaklar açısından zengin olan Anadolu pazarını, Mezopotamya menşei ürünler için açık bir pazar haline getirmektir. Bu durumun gerçekleşmesi ticaret yollarının denetiminin ele geçirilmesini gerektirmiştir. Meydana gelen bu gelişme, Anadolu ve Mezopotamya arasındaki ilişkilerin ekonomik nedenlerle başlamış olduğu ve hem askeri hem de siyasi olarak destek görmüş olduğunun en büyük göstergesi olmuştur. Mezopotamya kültürü, Asur ticari faaliyetleri ve Asur yazısı aracılığıyla Anadolu'ya geçmiş ve yayılmıştır. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki münasebetlerin ilk işaretleri sayılabilecek Sümerce ve Akkadca belgeler de Anadolu'daki Hahyum denilen yerden altın ve Urşu (Urfa) dan da kereste getirildiğinden bahsedilmektedir (Arslantaş, 2008, s. 11-13). Yukarı Fırat havzasından itibaren insan toplulukları Ortataş Çağdan itibaren göç etmiş ve yer değiştirmişlerdir. M.Ö 2 binde ortaya çıkarılan yazılı metinlerde mal ihracatının, ticari ilişkilerin ve askeri seferlerin eşlik ettiği bu yer değiştirmeler doğrulanmıştır (Desti, 2013, s. 14-138).

Sümerlilerin asıl yurtlarının neresi olduğu bilinmemekle birlikte onların asıl anayurdu Mezopotamya'da değildir. Sümerliler göç yoluyla Basra Körfezi civarında ve Fırat Irmağının aşağısında Sümer adı verilen mıntıkaya yerleşmişlerdir. Sümerliler, Mezopotamya'ya geldiklerinde gelişmiş bir uygarlığın ve tarım faaliyetlerinin var olduğu varsayılmaktadır. Sümerliler var olan Mezopotamya medeniyetini ileri götürmüşlerdir. Bundan dolayı Sümerler, Mezopotamya medeniyetinin kurucusu konumunda olmuştur. Mezopotamya'da, Sami kavimlerin nüfusu göç yoluyla gitgide artmış ve bunun sonucu olarak MÖ. 2400 yılına doğru Sami unsurlar siyasi hâkimiyeti ele geçirmişlerdir ve yaklaşık olarak M.Ö. 2400-2000 tarihleri arasında Akad Sülalesini kurmuştur. Bu imparatorluk Sargon tarafından kurulmuş ve sınırlarını Elam, Yukarı Dicle ve Akdeniz istikametlerinde genişletmiştir. Devletin yıkımı dış istilalar sonucu olmuştur. Sonrasında Sümerliler siyasi hâkimiyeti tekrar ele geçirmişlerdir. Sümerlilerin bu ikinci siyasal egemenlik devresine Sümer Rönesansı adı verilmektedir (yaklaşık olarak, M.Ö 2100-900). Sümer Rönesansı çağının son bulmasıyla Eski Babil dönemi başlamıştır. Eski Babil devri M.Ö 1900-1650'ye kadar devam etmiştir. Bundan sonra Mezopotamya'da, Hint-Avrupa kavmi olan Kas'lar egemenlik sağlamışlardır. 13. yüzyıldan itibaren Asurluların hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Asur İmparatorluğu en büyük siyasi kudretine eriştiği 7. yüzyılın sonlarına doğru sona ermiştir. Yıkılmasıyla Mezopotamya'da kısa süren Yeni Babil devresi başlamıştır. Daha sonra Mezopotamya M.Ö 539-330 tarihleri arasında Kurus tarafından fethedilmiş, yani İran'ın Ahamanişler Sülalesi hâkimiyetine girmiştir. Ahamanişlerden sonra Mezopotamya'da İskender İmparatorluğu devresi başlamıştır. İskender İmparatorluğu'nun parçalanmasıyla yerine geçen devletlerden Selökid'lerin egemenlik bölgesine dahil olmuştur Mezopotamya. Selökid'ler Çağı, Mezopotamya'daki ilmi çalışma ve kültürel temas bakımından büyük önem taşımaktadır. Selökid'ler Çağı, MÖ. 312 yılından MÖ. 104 yılına kadar devam etmiştir. İran'da bu ara hükümlerliği ele geçiren Doğu menşeli Part'lar veya Arsakidler (Eşkaniyan) Mezopotamya bölgesini Selökid'lerden sonra hâkimiyetleri altında tutmuşlar, 226 yılından itibaren de Mezopotamya İran'ın yeni sülalesi olan Sasanilerin eline geçmiştir. Bundan sonra Mezopotamya yedinci yüzyıl ortasına doğru İslam hâkimiyeti altına girmiştir (Sayılı, 1991, s. 4-10).

Asmanın kökenini araştıran bilginler ve İncil, asmanın yetiştirilmesinin başlangıcını kuzey Mezopotamya'nın dağları olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. M.Ö. 1900'lerde doğup Mezopotamya'da rakip olan Babil ve Asur imparatorluklarının 1500 yıllık bir zaman dilimini kapsayan yüksek bir uygarlık oluşturmuşlardır. Bu imparatorlukların bir güneyde diğeri ise kuzeyde yer almıştır. Bu iki imparatorluk yeri mücadele ve iniş çöküşlerle uygarlıklarını 1500 yıl sürdürmüşlerdir. Mezopotamya harabeleri, Akkad adıyla bilinen ve kendisine Şarukin ("adil hükümdar") diyen bir hükümdar tarafından bir krallığın kurulmuş olduğunu ispatlamıştır. Sümer ve Mezopotamya yazılı kayıtları bizlere ilâhî veya ruhsal, tahılları kaydetmek, tarlaları ölçmek, fiyatları hesaplamak gibi gündelik görevlerle de ilgili bilgiler sunmaktadır. Mezopotamya'nın modern dünyaya bir diğer katkısı da Tunç Devri, diğer bir deyişle ilk Metalürjik Çağ'dır. Mezopotamya'da bankacılığın gelişmesinin ve ilk paranın, gümüş şekel'in ("tartılmış külçe") temelinde metallerin ticaretinin katkısı önemli olmuştur. Teknolojik olarak Mezopotamya'yı üstün kılan yakıtlar ise zift ve asfalt olmuştur. Mezopotamya'da gün yüzüne çıkan petrol ürünleriydi. R.J. Forbes bunların ilk çağlardan itibaren Roma dönemine kadar gezenimizin ana yakıt kaynağı olduğunu ifade etmiştir. Sümerliler petrol ürünlerini yakıt, yol yapım malzemesi, su yalıtımı, kapı ve pencere kenarlarını tıkamak, boya, yapıştırma için kullanmışlardır. Arkeologlar, Ur şehrini Arapların "Zift Höyüğü" dedikleri bir tepenin altında gömülü bulmuşlardır. Forbes, Sümer dilinin Mezopotamya'da bulunan zift benzeri maddeleri ifade etmek için terimlerin var olduğunu söylemiştir. İbrani, Mısır, Kıptî, Grek, Lâtin ve Sanskrit dillerinde zift ve petrol ürünleri için kullanılan

isimlerin kökeni Sümer diline kadar sürülebilmiştir; naphta, napatu ("tutuşan taşlar") kelimesinden türemiştir ve petrol için kullanılan en bilindik kelimedir. Akkad metinlerinde kullanılan yüzlerce Sümer tıp terimleri ve deyimleri Mezopotamya tıbbının kökeninin Sümer'i gösterdiğini belirtmektedir (Sayılı, 1991, s. 4-10).

Kral mezarları, Mezopotamya arkeolojisinin başta gelen en önemli bulgularındandır. Ortaya çıkarılan mezarlarda takılar, sayısız altın ve yontular gün yüzüne çıkarılmıştır. Tüm bunların yanı sıra ortaya çıkarılan Kral mezarlarında, krallarla birlikte kölelerin, saray hizmetçilerinin ve askerlerin gömüldüğü tespit edilmiştir (Sever, 1993, s. 11-56). Mezopotamya'da bulunan mezarlarda bulunan bazı iskeletler, beyin ameliyatlarının Mezopotamya'da yapıldığını göstermiştir. Grace M. Crowfoot kumaş dokumacılığının M.Ö. 3800'lerde ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıktığını belirtmiştir (Sayılı, 1991, s. 4-10). MÖ 2. binyılın ilk yarısına ait ticaretle ilgili eski Babil metinleri genellikle Mezopotamya'nın yün ülkesi olduğunu öne sürmektedir. MÖ 3. binyılda Mezopotamya'ya yünün doğum yeri deniyorsa, bunun nedeni, artan üretimine yol açan yerel sosyo-ekonomik gelişmelerin yanı sıra yünlü iplik ve kumaş üretim tekniklerindeki gelişmeler olmuştur. Bu bölgede, atölyeler daha önce görülmemiş miktarlarda kumaş ve giysi üretmeye başlamıştır. MÖ 3. binyılın sonlarında yün ana dokuma malzemesi haline gelmiş ve erkek ve kadın işçilere geçimlik bir pay olarak dağıtılmıştır (Breniquet & Michel, 2014, s. 1-11). Mezopotamya eski zamanların var olmuş mutfaklarının zenginliği ve çeşitliliği ile birlikte gerçek bir yiyecek sepetiydi. Kadim metinler, tapınaklarda tanrılara yapılan hizmet sırasında geliştiğine belirtmektedir (Sayılı, 1991, s. 4-10). Ayrıca, MÖ. 2100'den hemen sonra Kuzey Mezopotamya'da mülkiyet anlayışı değişikliğe uğramış, Sümerlerin, Asur ve Babil ülkelerinde uygulamakta oldukları mülkiyet sistemi hâkim olmuştur. Bu durum Mezopotamya'da ekonomik canlanmaya sebebiyet vermiş ve dışarıya açılma ihtiyacını doğurmuştur (Arslantaş, 2008, s. 13).

Doğu uygarlığı, günümüz uygarlığın kaynağı olmuştur. Kendi uygarlığımızı anlamamızın yolu Doğu uygarlığını anlamaktan geçmektedir. Babilliler, Asurlular, Romalılar, Mısırlılar ve Grekler bizlere oldukça zengin bir kültür mirası bırakmışlardır (Lissner, 2012, s. 7-131). MÖ 3500 ile 2330 yılları arasında Babil olarak da bilinen Aşağı Mezopotamya bölgesi, bu dönemin yaklaşık olarak tamamına yakın bir döneminde Sümerce, o bölgedeki baskın dil ve kültür olmuştur (Westenholz, 2002, s. 23-38). Mezopotamya coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılar, Mezopotamya coğrafyasının Batı uygarlığının beşiği olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Yazı günümüze Mezopotamya'dan Sümerlilerin sayesinde gelmiştir. Çivi yazısını okuyan ilk kişi Alman Georg Friedrich Groteend olmuştur. Sümer yazısı en eski yazıdır. Çivi yazısı Mezopotamya'da yaşayan uluslarca benimsenmiştir. Ardından Elamlılar, Persler ve diğer başka uluslar da bu yazıyı kullanmıştır. Sümerlilerin, Antik uygarlıklara ve Mezopotamya'ya bıraktığı kayda değer miras site-devletler ve yazı olmuştur. Uygarlık yuvaları olan Sümerlilerin site-devletleri arasında Uruk, birinci planda rol oynamıştır (Lissner, 2012, s. 7-131). Uruk, Mezopotamya şehirciliğinin kaynağı olmuştur. Ayrıca Sümer kültürünün ve daha sonraki tüm Sümer kurumlarının doğduğu yer olmuştur. Muhtemelen Çivi yazısı Uruk'ta icat edilmiştir (Steinkeller, 2017, s. 7-138).

Mezopotamya'da farklı yerleşim ve büyüklükte birçok köyün mevcudiyeti ortaya çıkarılmıştır. Irak ülkesi sınırlarında bulunan ve yaklaşık 100 × 60 m'lik bir alana yayılan Qermez Dere, Mezopotamya'daki erken dönem köylerinden bir tanesi olmuştur. MÖ. 9000 civarında iki veya üç yüzyıl boyunca kullanılmıştır (Akkermans, 2020, s. 27-72). Uzun ve muazzam surlarla çevrili olan Babil kenti Mezopotamya'nın en görkemli kenti konumunda olmuştur (Sever, 1993, s. 11-56). Yukarı Mezopotamya'daki en eski seramikler, yüzlerce kilometre boyunca değiş tokuş edilen sınırlı miktarda el yapımı, genellikle boyalı kaplardan oluşmuştur. Ve Mezopotamya Ovası'nın yerleşimi, Güney Irak'taki aynı adı taşıyan bölgeden sonra "Ubaid" olarak bilinen bir kültür anlayışı ile ilişkili olmuştur (Akkermans, 2020, s. 27-72). MÖ 3. binyıl boyunca Mezopotamya, "şehir devletleri" denilen küçük siyasi birimlerden oluşmuştur. Bazen bir şehir devleti birden fazla şehri içeriyordu. Şehir devletinin merkezinde şehir tanrısının tapınağı yer almıştır. Şehir tanrısının tapınağı ve şehir tanrısının eşine, onların ilahi çocuklarına ve baş tanrı ile ilişkili tanrılara ait diğer tapınaklar geniş arazilere sahip olmuştur. Mezopotamya şehir devletinin topraklarının çoğu tapınak arazileriydi. Sakinlerin büyük bir kısmı buna göre geçimlerini ortakçı, serf veya tanrılarının hizmetkârı olarak sağlıyorlardı. Bu durumda, insanın tanrılarını zahmetten kurtarmak, tanrılarının mülkünde çalışmak için yaratıldığını belirten Mezopotamya mitlerinde ifade edilen ekonomik ve politik gerçekler yatmaktadır. Çünkü Mezopotamya

şehir devleti bir malikâne konumunda olmuştur. Bu temel mülk, topraklarıyla birlikte ana tapınak, tüm önemli emirleri bizzat veren şehir tanrısına aitti ve yönetiliyordu. Bu emirleri yerine getirmek için şehir tanrısının emrinde büyük bir ilahi ve insan hizmetkâr kadrosuna sahip olmuştur. Mezopotamya'da "iyi yaşam"ın "itaatkar yaşam" olduğu tartışılmaz bir gerçek olmuştur (Jacobsen, 1946, s. 186-202). Mezopotamya'da krallık her zaman kutsal olmuştur, ancak nadiren ilahi bir konumda olmuştur. Tanrılaştırılan ilk Mezopotamya hükümdarı, MÖ yirmi üçüncü yüzyılın ortalarından bir süre sonra, Akadların Naram Sin'i olmuştur. Mezopotamya'daki ilahi krallık, tarihsel olarak toplumsal bir görüngüydü (Cooper, 2008, s. 261).

Mezopotamya büyük dinlerin beşiği olmuştur (Lissner, 2012, s. 7-131). Uygarlık ve dinler tarihi bakımından Mezopotamya Dünyadaki başta gelen coğrafyadır. Günümüz Ortadoğu ve Akdeniz uygarlıkları tamamıyla Mezopotamya coğrafyasının ürünüdür. Fırat ve Dicle arasında kalan Mezopotamya coğrafyası Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam benzeri monoteist dinler ve bu dinlerin döngüsünde meydana gelen kültür çerçevesinde günümüz dünya medeniyetlerine kaynaklık etmiştir. Mezopotamya coğrafyasında egemen üç ana ırk grubu var olmuştur. Bunlar ilki bazılarına göre Ural-Altay kökenli bazılarına göre de Sudan- Nubya kökenli olan Sümerler, ikincisi Asur, Akad, Babil, Yahudi, Kenan, Arap uygarlıklarını meydana getiren ve ana yurtları Suriye-Ürdün yakınları olan Samiler ve son olarak Hitit, İran, Grek, Mitanni benzeri toplumlara zemin oluşturan Hind-Avrupalılar olmuştur. Mezopotamya'da daha çok Sümer, Akad, Asur ve Babil uygarlıkları çoğu şeyde olduğu gibi dinsel yapıyı da belirleyen uygarlıklar olmuştur. Mezopotamya coğrafyasında inançlar o kadar tekdüzedir ki neredeyse bir bütün oluştururlar. Burada ritüel, tanrı ve ibadet gibi birçok olgunun adı farklı olsa da mitlerden kültürlere kadar her şey birbirinin devamı niteliğindedir. Eski Mezopotamya inançlarının çoğunluğu animistik ve naturistik temellere dayanmaktadır. Mezopotamya'da tanrılar ve insanlar arasındaki ilişkinin pax deorum'a dayanması gerektiği bilinmelidir. Buna göre, tanrılar ve insanlar arasında karşılıklı bir işbirliği söz konusudur. Aynı zamanda insanlar ve tanrılar birbirlerine karşı sorumlulukları vardır. Her ne kadar insan ve tanrılar varlığı birbirlerine borçlu olsa da, tanrılar, görünüşte güçlü, kudretli olan ve yönlendirendir. Mezopotamya coğrafyasında yaşayan herkesin kişisel bir tanrısı vardı ve bu kişisel koruyucu tanrılar oldukça önemliydi. Kişisel koruyucu tanrılar kişiyi korur, dileklerini diğer tanrılara iletirdi. Mezopotamya coğrafyasında var olmuş dinler kesin olarak politeisttir (Demirci, 2017, s. 9-54). Mezopotamya sanatında tanrıları tanımlayan semboller ve yazılı etiketler biçiminde atıfta bulunulmuştur. Mezopotamya görsel sanatının çok açık bir şekilde gösterdiği gibi, ilahi semboller, aynı anda antropomorfik (insan biçimli) biçimde tasvir edilip edilmediklerine bakılmaksızın, temsil ettikleri tanrıların alter-egoları (alternatif benlik) olarak işlev görmüştür (Steinkeller, 2017, s. 7-138). Çok tanrılı Mezopotamya dininde, heykellerin tanrıları içinde barındırdığı ve canlı olduklarına inanılmıştır (Adalı & Görgü, 2017, s. 15). Mezopotamya'da yapılan en önemli ritüel, Nevruz Bayramı'na tekabül eden Akitu kutlamaları ve törenleriydi. Mezopotamya'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan çivi yazılı sayısız metinde ritüellerde yapılan büyülerden bahsedilmiştir. Bu durumda ritüeller insanı, doğa ve insana, tanrılara, mitolojik varlıklara, demonlara, mitolojik varlıklara bağlayıcı en temel dinamik güç olmuştur. İlahi prototipine sadık olan ritüel değişmez, değiştirilmezdir (Demirci, 2017, s. 9-54). Mezopotamya coğrafyasında tapınakları ilk inşa edenler Sümerler olmuştur. Daha sonrasında Sami kavimleri tarafından da bölgeye tapınaklar yapılmıştır (Mutlu, 2014, s. 2-3). Binlerce kölenin çalışmasıyla, sağlam temeller üstüne, seksen beş milyon fırınlanmış tuğla kullanılarak, Mezopotamya'nın en harikulade tapınağı olan Etemenanki inşa edilmiştir (Sever, 1993, s. 11-56). Sümerler için ölümden sonra yeni bir yaşamın var olduğu inancı oldukça önemli bir yer tutmuştur. Tapınaklarda tanrıların hoşnutluğunu kazanmak, başlarına gelecek kötülükleri önlemek ve cezalandırılmamak için kurbanlar sunulmuştur. Bu tapınaklarda, vazifesi dini eylemleri yerine getirmek olan görevliler yer almıştır. Tapınakların temel atma ve ibadete açılma törenlerinde sunulan kurbanlar genellikle tapınaklarda çalışanlar tarafından tüketilmiştir. Ayrıca yapılan bu törenlere katılanlara bolca yiyecek ve içecek ikramı yapılmıştır. Eski Mezopotamya'da iki çeşit kurban sunulmuştur. Bunlar yiyecek, içecek ve bitkilerden oluşan kansız kurbanlar ve insan ve hayvanlardan oluşan kanlı kurbanlardan meydana gelmiştir. Kurban edilen insanlar genellikle köleler olmuştur (Mutlu, 2014, s. 2-3). Tanrılar dünyasında da Mezopotamya ve Anadolu-Hitit kökenli tanrılar yan yana durmuştur. Kaniş/Neşa'da, Assur, İhtar ve Hadad'a tapıldığı gibi, Kubaba veya Ana'ya da tapılmıştır (Schwertheim, 2009, s. 15). Müzik ve şarkı Sümerlerin ilklerinden olmuştur. Grek bilgin Philo, Mezopotamyalıların "müzikal tonlar yoluyla dünya çapında uyum ve birliği aradıklarını" ifade etmiştir. Hammurabi,

yazıtında, tanrıyı Samî dillerinde "Güneş" anlamına gelen Akkadca ismi Şamaş ile çağırır. Dolayısıyla, bilginlerce Utu/Şamaş'ın Mezopotamya Güneş Tanrısı olduğu varsayılmıştır (Sitchin, 2001, s. 6-192). Mezopotamya tanrıları arasında, Güneş Tanrısı, en kahraman figürü oluşturmuştur (Steinkeller, 2017, s. 7-138). Mezopotamya'da Rozet, tapınak süslemek için yaygın olarak kullanılan bir sembol olmuştur. Ayrıca Mezopotamya'da astronomisinin kesinliğini M.Ö. birinci yüzyılda tarihçi Diodorus Siculus onaylamıştır (Sitchin, 2001, s. 6-192). Mezopotamyalıların rakam sistemi altmış tabanlı ve vaz'i olmuştur. Mezopotamya'da matematik, astronomi ve tabiatıyla tıp faydacılık özelliklerine büyük ölçüde sahip olmuşlardır (Sayılı, 1991, s. 4-10).

Mezopotamya tarihi, siyasi egemenlik ve bölgeye dışarıdan yapılan akınların tarihinden oluşur. Araplar, Akadlar dışardan gelen göçebe halkların birkaçıdır (Sever, 1993, s. 11-56). Mezopotamya'nın ilk yerleşenleri Sümerlerle ilk teması bölgeye M.Ö. 2500 yıllarında gelmiş olan Sami kabileleri Akadlar kurmuşlardır. Akadlardan sonra Mezopotamya'ya Sami kabileler sürekli gelmişler ve bölgenin farklı alanlarına yerleşmişlerdir. Bu kabilelerden biride M.Ö. 3000-2500 yıllarında gelmiş olan Asurlardır. Mütevazı bir yaşam sürdürmüş olan Asurlar, başka ülkelerin egemenliğini kabul ederek, haraç vererek büyük ülkelerinde gölgesinde Mezopotamya'da 800 yıl boyunca Mezopotamya'da yaşamlarını sürdürebilmişlerdir (Ciziri, 1997, s. 132-135). Geleneksel kronolojiye göre, MÖ. 2330'da Akadlı Sargon tüm Mezopotamya'yı fethetmiştir (Westenholz, 2002, s. 23-38).

Yeraltı zenginlikler açısından oldukça fakir olan Mezopotamya bölgesinin yer şekilleri son derece düz ve Fırat ve Dicle nehirlerinden beslenmiştir. Nehirlerin akış hızı Mezopotamya'da yumuşak olduğu için insanlar Dicle ve Fırat nehirlerinden faydalanmışlardır. Mezopotamya'da yaşayan halk kanallar yaparak nehirden nispeten daha uzak olan tarlaları da sulamışlardır (Alparslan, s. 36-72). Mezopotamya'da kereste eksikliği nedeniyle nehir taşımacılığı karmaşık bir durumda olmuştur. Kereste eksikliği, teknelerin inşa edilmesinin pahalı olduğu ve ayrıca istikrarsız suyollarından dolayı da nakliye rotalarının aniden değişebileceği anlamını barındırmaktadır. Tüm bunlara rağmen tekneler, büyük miktarda kargo taşıyabilme avantajına sahip olmuştur. Normal bir Akad mavnası 5-7 metre genişliğinde ve 12-15 uzunluğunda, 30 ila 40 ton kapasiteye sahip olduğu düşünülmektedir (Foster, 2016, s. 97). Mezopotamya'da kullanılan ahşap ve yapı taşlarının çoğu Vahşi dağ nehirleri (ilkbahar taşkınlarından sonra ve sonbahar yağmurlarının başlamasından önce kullanılmış olsa da) sayesinde getirilmiştir. Mezopotamya'da denizcilik en verimli ulaşım şekli olmuştur ve Mezopotamyalı kayıkçılar her türlü mavna, sal, kalas ve teknede kürek çekiyor ve yelken açmıştır. Bu gemilerin bazıları tahtadan yapılmıştı ve ithal oldukları için pahalıydı (Radner, Moeller, & Potts, 2020, s. 1-27). Güney Mezopotamya'da MÖ 2250-2000 tarihlerinde yani İlk Tunç Çağı'nın sonlarında büyük kentler ve bölgesel krallıklar oluşmaya başlamıştır. Güney Mezopotamya'da MÖ 3000 -2700 yılları arasında tarihlenen İlk Tunç Çağı I dönemiyle karşımıza feodal yapıların olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır (Alparslan, s. 36-72). Mezopotamya'da pek çok şeyi Sümer, Akad, Asur ve Babil uygarlıkları şekillendirmiştir. Günümüze kadar ulaşan miras da bu uygarlıkların eseri olmuştur. Hurilerin Mezopotamya' da her anlamda güçlü bir etkinliği olmuştur (Demirci, 2017, s. 9-11). Mezopotamya coğrafyasının ilk sakinlerinden Sümerler, insanoğlunun medeniyetine büyük katkıları olan yazı ve tekerleği keşfetmiştir. Ayrıca evler, tapınaklar inşa etmiş ve ilk kent devletlerini kurmuş, ilk yasaları kil tabletlere oymuşlardır. İnsanoğlunun yaratmış olduğu uygarlığın yol kat etmesinde önemli bir paya sahip olan bu bulgular daha sonra Babilliler, Asurlar, Hititlerin yanı sıra diğer halklar tarafından geliştirilmiştir (Sever, 1993, s. 11-56). Yukarı Mezopotamya coğrafyasında kurulmuş olan en büyük şehirlerden birisi Asur şehri olmuştur. Bu şehirdeki en eski arkeolojik buluntular MÖ. 4 bininci yıla aittir. Buranın ilk sakinleri Sümerler olmuştur. Asurlar MÖ. 14. ve 13. yüzyıllarda Yukarı Mezopotamya'nın tamamını kendi egemenliklerine almıştır. Dicle ve Fırat nehirleri boyunca devam eden bütün yolları ve Babil'e giden ırmak boylarına hâkim olmuştur (Matfiyef, 1996, s. 19). Asurlar, Mezopotamya tarihine yaklaşık olarak bin yıl şekil vermiştir. Basra körfezi ve Nil vadisinden Anadolu içlerine kadar uzanan farklı halkların birlikte yaşadığı bir imparatorluk kurmuşlardır (Sever, 1993, s. 11-56).

Mezopotamya tarihi boyunca, eski çivi yazılı tabletleri okuyabilenler ya da en azından bu yeteneğe sahipmiş gibi davrananlar "Yönetici Sınıfının" üyeleri olmuştur. Bunlar (yazıcılar, bilginler ve kraliyet danışmanları), Mezopotamya uygarlığının son dönemlerinde sarayda etkili bir yer edinmiş ve kültürlerinin entelektüel ve dini liderliğinde onları kralla eşit hale getiren gelenekler icat etmişlerdir. Bu durum onları daha da önemli bir hale getirmiştir (Steinkeller, 2017, s. 7-138). Günümüzde var olan

matematik, yazılı kanunlar, tıp, büyü ve fal gibi faaliyetlerin başlangıç yeri bu coğrafya olmuştur. Neolitik dönemin erken heykeller, kabartmalar, mücevher ve küçük el sanatları ile teknolojik aşamayı gösteren çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz da Mezopotamyalı toplumların uygarlığa yaptıkları katkılardan olmuştur. Mezopotamya'da evler, kentler ve anıtlar kilden yapılan kerpiç yapıldığı için bu yapılar sonradan terk edildiklerinde ve uzun süre bakımsız kaldıklarında, kerpiç duvarlar yıkılıp toprağa dönüşerek tanınmaz hale gelmiştir. Mezopotamya uygarlıkları birinci binyılın ikinci yansından itibaren birikimini Perslere aktarmış, onlar da Hellenistik krallıklara aktarmışlardır (Köroğlu, 2006, s. 12-30). Ayrıca Doğu ve Orta Anadolu'dan Mezopotamya'ya obsidyen girişi olurken, Mezopotamya'dan da asfalt ihraç edilmiştir. Kuzey Mezopotamya'dan Huzistan'a buğday gittiği tespit edilmiştir (Sayılı, 1991, s. 4-10).

Sonuç

Mezopotamya bölgesi, tarihin farklı dönemlerinde farklı isimlerle ifade edilmiştir. Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olarak iki farklı ekolojik ve kültürel bölgeden oluşmaktadır (Kuhrt, 2010a, s. 5). Bağdat'ın kuzeyindeki bölgeyi "Kuzey Mezopotamya", Babilonya ise "Güney Mezopotamya" topraklarını göstermektedir (Nissen, 2004, s. XIV). Mezopotamya'nın en eski yerleşenleri Sümerlilerden önce Mezopotamya'nın güneyinde Proto-Fıratlılar diğer bir başka ifadeyle Ubeyd halkı olmuştur (Tekin M. , Haziran 2014, s. 111-122). Mezopotamya coğrafyasında yaygın olarak konuşulan dil Sami dil grubuna ait olan Akkadca olmuştur (Kuhrt, 2010a, s. 5).

Siyasi egemenlik ve dışarıdan bölgeye yapılan akınlar Mezopotamya tarihini oluşturmuştur (Sever, 1993, s. 11-38). Mezopotamya büyük dinlerin beşiği olmuştur (Lissner, 2012, s. 7-131). Fırat ve Dicle arasında kalan Mezopotamya coğrafyası Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam benzeri monoteist dinler ve bu dinlerin döngüsünde meydana gelen kültür çerçevesinde günümüz dünya medeniyetlerine kaynaklık etmiştir (Demirci, 2017, s. 9-54). En eski yazı olan Sümer çivi yazısı günümüze Mezopotamya'dan Sümerlilerin sayesinde gelmiştir. Çivi yazısı Mezopotamya'da yaşayan uluslarca benimsenmiştir. Elamlılar, Persler ve diğer başka uluslar da bu yazıyı kullanmıştır. Yazı ve Site devletleri, Sümerlerin Mezopotamya'ya ve eski uygarlıklara en önemli mirası olmuştur (Lissner, 2012, s. 7-131). Mezopotamya şehirciliğinin kaynağı olan Uruk, Sümer kültürünün ve Sümer kurumlarının doğduğu yer olmuştur (Steinkeller, 2017, s. 7-138).

Anadolu ve Mezopotamya arasında tarih boyunca sıkı bağlar olmuştur (Desti, 2013, s. 14-138). Bu ilişkiler insanoğlunun yerleşik hayata adım atığı Neolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır. Mezopotamya ile Anadolu arasındaki ilişkilerin başlangıç tarihi ile ilgili bilgiler şar tamhari metninden elde edilmiştir. Mezopotamyalılar, Eski Akad devrinden itibaren ticaret yapmak amacıyla Anadolunun içlerine kadar gelmişlerdir. Mezopotamya'dan Anadolu'ya yeni pazarlar bulmak amacıyla seferler yapılmıştır. Asur ticari faaliyetleri ve Asur yazısı aracılığıyla Mezopotamya kültürü, Anadolu'ya geçmiş ve yayılmıştır. Anadolu ve Mezopotamya arasındaki münasebetlerin ilk işaretleri sayılabilecek Sümerce ve Akkadca belgeler de Anadolu'daki Hahyum denilen yerden altın ve Urşu (Urfa) dan da kereste getirildiğinden bahsedilmektedir(Arslantaş, 2008, s. 11-13). Ve ayrıca Mezopotamya'nın batısında bulunan yerlerin obsidyen ihtiyacının geneli Orta Anadolu'dan karşılanmıştır (Köroğlu, 2006, s. 12-30). MÖ. 8. yüzyılın ortalarına doğru Urartu krallığının sınırları Yukarı Mezopotamya'ya kadar uzanmıştır. Siyasi egemenlik ve dışarıdan bölgeye yapılan akınlar Mezopotamya tarihini oluşturmuştur (Sever, 1993, s. 11-38). Asurlar, Mezopotamya'da 800 yıl boyunca başka ülkelerin egemenliğini kabul ederek, haraç vererek yaşamlarını sürdürebilmişlerdir (Ciziri, 1997, s. 132-135). Mezopotamya tarihine bin yıla yakın bir süre boyunca güçlü bir uygarlık kurmuş olan Asurlar yön vermiştir (Sever, 1993, s. 11-38). Geleneksel kronolojiye göre, MÖ. 2330'da Akadlı Sargon tüm Mezopotamya'yı fethetmiştir(Westenholz, 2002, s. 23-38). Mezopotamya yedinci yüzyıl ortasına doğru İslam hâkimiyeti altına girmiştir (Sayılı, 1991, s. 4-10).

Mezopotamya'da bankacılığın gelişmesinin ve ilk paranın, gümüş şekel'in ("tartılmış külçe") temelinde metallerin ticaretinin Mezopotamya'ya önemli katkısı olmuştur. Teknolojik olarak Mezopotamya'yı üstün kılan yakıtlar ise zift ve asfalt olmuştur. Sümerliler petrol ürünlerini yakıt, yol yapım malzemesi, su yalıtımı, kapı ve pencere kenarlarını tıkamak, boya, yapıştırma için kullanmışlardır. Mezopotamya mezarlarında ortaya çıkarılan bazı iskeletler, beyin ameliyatlarının Mezopotamya'da yapıldığını

göstermiştir. Grace M. Crowfoot, kumaş dokumacılığının M.Ö. 3800'lerde ilk olarak Mezopotamya'da ortaya çıktığını belirtmiştir (Sitchin, 2001, s. 6-192). Mezopotamyalıların rakam sistemi altmış tabanlı ve vaz'i olmuştur. Mezopotamya'da matematik, astronomi ve tabiatıyla tıp faydacılık özelliklerine büyük ölçüde sahip olmuşlardır (Sayılı, 1991, s. 4-10). Mezopotamya bölgesi Fırat ve Dicle nehirlerinden beslenmiştir. Halk kanallar yaparak nehirden nispeten daha uzak olan tarlaları da sulamışlardır (Alparslan, s. 36-72). Mezopotamya'da pek çok şeyi Sümer, Akad, Asur ve Babil uygarlıkları şekillendirmiştir. Günümüze kadar ulaşan miras da bu uygarlıkların eseri olmuştur (Demirci, 2017, s. 9-11). Günümüz yazılı kanunlar, tıp, fal, büyü gibi faaliyetlerin başlangıç yeri Mezopotamya coğrafyası olmuştur. Neolitik dönemin erken heykeller, kabartmalar, mücevher ve küçük el sanatları ile teknolojik aşamayı gösteren çömlekçi çarkı, araba tekerleği, saban, yelkenli tekne, yapı kemeri, tonoz da Mezopotamyalı toplumların uygarlığa yaptıkları katkılardan olmuştur. Mezopotamya uygarlıkları birikimlerini Perslere onlar da Hellenistik krallıklara aktarmıştır (Koroğlu, 2006, s. 12-30). Harikulade olan Mezopotamya Uygarlığı, mirasından beslenen günümüz uygarlığın doğuşuyla son bulmuştur (Bottéro & Stéve, 2016, s. 14).

Kaynakça

- Adalı, F. S., & Görgü, T. (2017). *Sümer Kral Destanları* (VII. b.). (F. S. Adalı, & T. A. Görgü, Çev.) İtanzbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları .
- Akkermans, P. M. (2020). Prehistoric Western Asia. K. RADNER, N. MOELLER, & D. T. POTTS içinde, *The Oxford History of the Ancient Near East* (s. 27-95). New York: Oxford University Press.
- Alparslan, M.. *Anadolunun Tarihi Coğrafyası*. İstanbul Üniversitesi Açık Ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Arslantaş, Y. (2008). *Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Anadolu'da İktisadi Hayat*. Elazığ: Örnek Ofset Ltd. Şti.
- Bottéro, J., & Stéve, M. J. (2016). *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*. (A. Tathier, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Breniquet, C., & Michel, C. (2014). Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean. C. Breniquet, & C. Michel içinde, *Wool Economy in the Ancient Near East and the Aegean* (s. 1-11). United Kingdom: Oxbow Books .
- Charvát, P. (2002). *Mesopotamia Before History*. London and New York: Taylor & Francis Group.
- Ciziri, Ş. (1997). *Anadolu'dan Mezopotamya'ya Tarih Ve Uygarlık*. Ankara : Doruk Yayımcılık.
- Cooper, J. S. (2008). Divine Kingship İn Mesopotamia, A Fleeting Phenomenon. N. Brisch içinde, *Religion And Power Divine Kingship İn The Ancient World And Beyond* (s. 261-265). Chicago, United states of America: The University of Chicago.
- Demirci, K. (2017). *Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş Tanrular, Ritüel, Tapınak*. İstanbul : Ayışığı kitapları Yayınları.
- Desti, M. (2013). *Anadolu Uygarlıkları*. (M. Cedden, Çev.) Ankara : Dost Kitabevi Yayınları.
- Diakov, V., & Kovalev, S. (2014). *İlkçağ Tarihi-1* (Cilt 1). (Ö. İnce, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap Yayınları.
- Foster, B. R. (2016). *The Age of Agade Inventing empire in ancient Mesopotamia* . New York: Routledge.
- Jacobsen, T. (1946). Mesopotamia. H. A. Frankfort, J. Wilson, T. Jacobsen, & W. Irwin İçinde, *The Intellectual Adventure Of Ancient Man : An Essay On Speculative Thought* (S. 125-202). Illinois, U.S.A.: The University Of Chicago Press Chicago & London.
- Koçak, H. (2016). *Babil Yarattılış Destanı-Enuma Eliş* (II. Basım B.). (S. F. Adalı, & A. Görgü, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Koroğlu, K. (2006). *Eski Mezopotamya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu, (MÖ 3000-300) (Cilt 1)*. (Ç. D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kuhrt, A. (2010). *Eski Çağ'da Yakındoğu, (MÖ 3000-300) (Cilt 2)*. (Ç. D. Şendil, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Lissner, I. (2012). *Uygarlık Tarihi*. İstanbul: Nokta Kitap.
- Matfiyef, K. (. (1996). *Asurlar ve Modern Çağda Asur Sorunu*. (V. Kelat, Çev.) İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Mutlu, S. A. (2014). Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*(17), 1-17.
- Nissen, H. J. (2004). *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. (Z. İlkelen, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Radner, K., Moeller, N., & Potts, D. (2020). İntroducing the Oxford History of the Ancient Near East. K. Radner, N. Moeller, & D. T. Potts içinde, *The Oxford History of the Ancient Near East* (s. 1-27). New York: Oxford University Press.
- Sayılı, A. (1991). *Mısırlılarda Ve Mezopotamyahlarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Schwertheim, E. (2009). *Antikçağda Anadolu*. (N. Batu, Çev.) İstanbul: Kitap yayınevi.
- Sever, E. (1993). *Asur Tarihi*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Sitchin, Z. (2001). *12. Gezen*. (Ç. Y. Tokatlı, Çev.) İstanbul: Ruh Ve Madde Yayınları.
- Steinkeller, P. (2017). *History, Texts and Art in Early Babylonia*. Boston/Berlin: De Gruyter.
- Tekin, H. (2015). "Yukarı Mezopotamya Geç Neolitiğinde (Hassuna, Samarra, Halaf) Terminoloji Ve Kronoloji Sorunları". *Anadolu Prehistorya Araştırmaları Dergisi*(1), 89-107.
- Tekin, M. (2014). "Eski Mezopotamya'da Coğrafi Ve Etnik Yapı". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9 (2), 111-122.
- Westenholz, A. (2002). The Sumerian City-State. M. H. Hansen içinde, *A Comparative Study of Six City-State Cultures* (s. 23-42). Copenhagen: C.A. Reitzels Forlag.
- Wright, H. T. (1969). *The Administration of Rural Production in An Early Mesopotamian Town*. Ann Arbor: The University Of Michian.